

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
36

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
36

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

36

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 36, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 304 էջ:*

ԲԱՆԱՎԵՃ
DISCUSSION
ДИСКУССИЯ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ*

DOI:10.57155/EGXT3160

ԴԱՐՁՅԱԼ ՀԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՃՏԱՐԱՎԿԻ ԵՎ ԵՐԿՈՒԵՐԵՄՆԻ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՐԶԱԲԱՆՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

Միջնադարյան Երևանի պատմության ուսումնասիրությունն ու հանրայնացումը հարևան ժողովուրդների ահագնացող սեփականատիրական նկրտումների համապատկերում, ավելի քան երբևէ, հրատապ ու արդիական են դարձել: Թեև Խորհրդային և հետագա տարիներին հետազոտողները տարբեր առիթներով անդրադարձել են նաև Երևանի պատմությանն ու գրավոր-մշակութային ժառանգությանը¹, սակայն խնդրահարույց բազմաթիվ հարցեր դեռևս առկա են մնում: Սրանով պայմանավորված՝ մեր վերջին ուսումնասիրությունների առանցքում միջնադարյան Երևանը գրավոր սկզբնաղբյուրներում, ի մասնավորի՝ վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում ներկայացնելն էր, որի շրջանակներում անդրադարձել ենք նաև քաղաքի պատմության համար սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող արխիվային վավերագրերին, հին լուսանկարներին, նաև ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենի ուղեկից նկարիչ Ժոզեֆ Գրելոյի հեղինակած փորագրանկար-համայնապատկերին (1673 թ.): Ուսումնասիրությունների արդյունք դարձան ոչ միայն մեր մի քանի հոդվածներն ու հաղորդումները², այլև երկու մենագրությունները՝ նվիրված Երևանի Ա.

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.թ., ars.vimagraget@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ դեկտեմբերի 23, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ դեկտեմբերի 27:

1 Ե. Շահազիզ, *Հին Երևանը*, 1931 թ. անդրամիկ հրատարակության լրամշակված վերահրատարակություն, Երևան, 2003. Ն. Ալիբեյլի, «Հին Երևանը», *ՀԱ*, 1934, մայիս-յուլիս, սիւն 325-339. Թ. Հակոբյան, *Երևանի պատմությունը. հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ.*, Երևան, 1969. Առյուծի՝ *Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.)*, Երևան, 1971, Կ. Ղաֆադարյան, *Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները*, Երևան, 1975 և այլն:

2 Ա. Հարությունյան, «Անտիպ վիմագրեր Երևանի Կաթողիկե եկեղեցուց», «Սեդրակ Բարխուդարյան – 120» գիտական հոդվածների ժողովածու (լամբ.՝ Գ. Մարգարյան, Ա. Հարությունյան),

Անանիա առաքյալի անապատին և դրա տեղում՝ 1693 թ. կառուցված Ջորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, ապա նաև՝ Երկուբերենի մականվամբ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցուն³:

ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի՝ 2022 թ. մարտի 16-17-ին Մաշտոցյան Մատենադարանում կազմակերպած «Երևանի պատմամշակութային ժառանգությունը» խորագրով աշխատաժողովին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելքի բաժնի վարիչ, պ.գ.դ. Ալեքսան Հակոբյանը ներկայացրեց «Սուրբ Անանիա առաքեալի մատուռը Շարղէնի երեւանեան համայնապատկերում» թեմայով զեկուցում, իսկ վերջերս նույն թեմայի շրջանակներում «Արևելյան աղբյուրագիտություն» գիտական հոդվածների ժողովածուի շորրորդ հատորում (գլխ. խմբ.՝ Ա. Բողոջան) հրատարակել է ծավալուն հոդված՝ առաջադրելով որոշ վարկածներ Կոզեռն-Կոնդի ենթադրյալ բերդի, ինչպես նաև հին Երևանի այսպես կոչված աշտարակի և Ս. Անանիա առաքյալի մատուռ-դամբարանի տեղորոշման, թվագրման և մի շարք այլ հարցերի շուրջ⁴:

Կոզեռն-Կոնդի բերդի գոյության մասին տեսակետն ինքնին ուշագրավ է, թեև ինչպես հեղինակն է գրում. «Կոզեռն-Կոնդի ամրոցը ցայսօր հնագիտորէն փաստագրուած չէ»⁵: Հոդվածում մեզ առավել հետաքրքրողը հին Երևանի աշտարակի և Ս. Անանիա առաքյալի մատուռ-դամբարանը Երկուբերենի եկեղեցու հետ համադրելու շուրջ հեղինակի ծավալած «հիպոթեզի», այն է՝ վարկածային քննությունն է: Նշված և հարակից այլ կառույցների տեղադրության, թվագրման, ճարտարապետության, քանդակային արվեստի, գործառութային նշանակության հարցերում մեր ավագ գործընկերն ունի իր տեսակետներն ու քննադատաբար է մոտեցել մեր առաջադրած հիմնավորումներին: Այսպես,

Երևան, 2019, էջ 31-44, «Միջնադարյան Երևանը վիմական արձանագրություններում», «Վէմ» համահայկական հանդես, 2020, 3 (71), էջ 246-268, «Հին Երևանի և ներկա արվարձանների եկեղեցիներն իբրև գրչության կենտրոններ», *ՔՄ* № 30, Երևան, 2020, էջ 455-479, «Երևանի փաղափառության առանձնահատկությունները պարսկական տիրապետության շրջանում» (հեղինակակիցներ՝ Գ. Միրիչանյան, Գ. Դավթյան, Ա. Գրիգորյան, Ա. Բաբաջանյան), «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 2022, № 3 (666), էջ 323-348. “The Mentions of the Place Name Yerevan in Armenian Medieval Epigraphs”, “*Historical and Cultural Heritage of Yerevan*”, edited by *Kh. Harutyunyan*, Yerevan, 2023, էջ 56-65:

³ Ա. Հարությունյան, *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Ջորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին* (խմբ.՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Գ. Սարգսյանի), Երևան, 2020, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուբերենի - Ս. Պողոս-Պետրոս (խմբ.՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Գ. Սարգսյանի), Ս. Էջմիածին, 2021:

⁴ Ա. Յակոբեան, «Սուրբ Անանիա առաքեալի մատուռը եւ ջրի հին աշտարակը ժամ Շարղէնի երեւանեան համայնապատկերում», «Արևելյան աղբյուրագիտություն», հ. 4 (խմբ.՝ Ա. Բողոջան, Ք. Կոստիկյան և այլք), Երևան, [2023], էջ 151-203:

⁵ Նույն տեղում, էջ 166:

Շարդենի նկարագրած և Գրելոյի պատկերած աշտարակը Ա. Հակոբյանը հակված է համարելու «ջրի պահեստարան-աշտարակ»⁶, այլ ոչ 2001 թ. Երևանի կենտրոնում հնագիտորեն փաստագրված մահմեդական դամբարանի վերգետնյա մասը, իսկ երկհարկ, գմբեթավոր Երկուերեսնի եկեղեցին համադրում է ոչ թե Ս. Պողոս-Պետրոսի, ինչպես մենք, իսկ ավելի վաղ երկրաբան Ռուբեն Հարությունյանն է արել, այլ՝ «Զօրաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցու կամ, աւելի ճիշտ՝ վերջինիս արեւմտեան մուտքից մի քանի մետր հեռու կառուցուած Սուրբ Անանիա առաքեալի եռայարկ մատուռ-դամբարանի հետ»⁷: Անշուշտ, հեղինակի այս տեսակետներին մենք քաջածանոթ ենք դեռևս 2018 թ. անվանի վիճաբանագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովին ներկայացրած զեկուցումից և նույն գիտաժողովի նյութերն ամփոփող հոդվածների ժողովածուից, որ հրատարակվեց մեր համախմբագրությունը՝ 2019-ին⁸: Դրանց անդրադարձել ենք մեր վերջին ուսումնասիրության մեջ՝ տալով համապատասխան պարզաբանումներ⁹: Առհասարակ, յուրաքանչյուր հետազոտող իրավունք ունի ցանկացած հարցի քննության շուրջ ունենալ իր դիրքորոշումն ու առաջադրել նոր, փաստարկված տարբերակ-առաջարկություններ, բայց ոչ երբեք դա անել դիմացինին սեփական տեսակետներն անտեսելու մեղադրանքով, առավել ևս նրա կատարած գործը որակել իբրև փաստերն «անխղճութեամբ խեղաթիւրել ու, փաստօրէն, խոտանել»¹⁰:

Դառնանք մեր պարզաբանումներին.

Ա. Երևանի աշտարակը. ջրի պահեստարան, թե՛ մահմեդական դամբարան

Շարդենի նկարագրած և Գրելոյի պատկերած աշտարակն ինչպես Ռուբեն Հարությունյանի, այնպես էլ մեր կողմից բնորոշվել է իբրև 2001 թ. Երևանի Աբովյան 3 հասցեում պեղումներով բացահայտված մահմեդական (նաև հայտնի որպես մոնղոլական) դամբարանի վերգետնյա մասը, որն ավերվել է 1679 թ. Երևանի մեծ երկրաշարժի հետևանքով, սակայն 1673-ին կատարած իր այցի ժամանակ այն տեսել և իբրև անորոշ կառույց մանրամասն նկարագրել է Շարդենն ու նշել պատերին ենթադրաբար հայերեն վիճագրեր ունենալու փաստը

⁶ Այն արտացոլված է նաև հոդվածի վերնագրում – տե՛ս նույն տեղում, էջ 151, 174:

⁷ Նույն տեղում, էջ 176:

⁸ **Ա. Յակոբեան**, «Կոզեմ-Կոնդի 591 թ. ենթադրեալ բերդի հետախույզում», «Սեդրակ Բարխուդարյան - 120» գիտական հոդվածների ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Սարգսյան, Ա. Հարությունյան), Երևան, 2019, էջ 92-108:

⁹ **Ա. Հարությունյան**, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս, էջ 43-44, 52-53:

¹⁰ **Ա. Յակոբեան**, «Սուրբ Անանիա առաքելի մատուռը եւ ջրի հին աշտարակը ժամ Շարդենի երեւանեան համայնապատկերում» (այսուհետ՝ նշվ. աշխ.), էջ 184:

(թեև տեղի հայերը դրանք չէին կարողանում կարդալ)¹¹: Հակառակ սրան, Ա. Հակոբյանը նախ հավանական է համարում, որ դամբարանը կարող է լինել Երևանի բերդից ձգվող գաղտնուղիներից «առաջինի ելքը»¹², որը «հետագայում վերածուել է ԺԳ դարի թուագրութիւն ունեցող (1313 կամ 1319 թթ.) «մոնղոլական» կոչուած ստորգետնեայ դամբարանի»¹³, իսկ աշտարակը բնավ չի համապատասխանեցնում դամբարանի հետ, այլ այն պայմանականորեն տեղակայում է ենթադրյալ Կոզեռն-Կոնդի բերդի հարավային ստորոտին ու, հետևելով պ.գ.թ. Արմեն Միքայելյանին, այն համարում ջրի աշտարակ¹⁴ նման Աթենքի՝ «այսպէս կոչուած «Քամիների աշտարակին», որը ջրի աշտարակ էր՝ կառուցուած Ք.ա. Ա դարի կէսերին»¹⁵:

Այնուհետև Ա. Հակոբյանը փորձում է հիմնավորել դամբարանի և Երևանյան աշտարակի միջև կապը բացառելու իր թեզը՝ պատճառաբանելով, թե «ուշադիր դիտարկման դէպքում ակնյայտ է դառնում, որ մահմեդական դամբարանի պատերին ոչ մի դէպքում չէին կարող լինել հայերէն տառերով վիմագրեր (անկախ նրանից, որ Ժ. Շարդէնին հանդիպած հայերը դրանք չէին վերծանում), ինչպէս նաև կենդանիների ու թռչունների այնպիսի պատկերներ, որ պարզ երեւում են Ժ. Գրելոյի փորագրանկարում»¹⁶: Հեղինակն այստեղ կրկնում է իր նախորդ հոդվածում արտահայտած տեսակետը, որին մենք արդեն անդրադարձել ենք¹⁷, ուստի վերատին նշենք, որ 2001 թ. հայտնաբերված մահմեդական դամբարանի ստորգետնյա հարկն ունի երկլեզու՝ հայերեն և արաբերեն վիմագրեր, որոնց հի-

Նկ. 1ա, բ. Երևանի մահմեդական դամբարանի երկլեզու արձանագրությունը և հայերեն հատվածի գրչանկարը (լսնկ. և գրչ. Ա. Հարությունյանի, 2023 թ.)

¹¹ *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, tome deuxième, Paris, 1811, էջ 163-164. հմմտ. *Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг.*, Тифлис, 1902, էջ 242-243:

¹² Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., էջ 159:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ա. Միխայելյան, «Երևանի առեղծվածային աշտարակի գաղտնիքը», «Երևան» գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 4, Երևան, 2016, էջ 142-144:

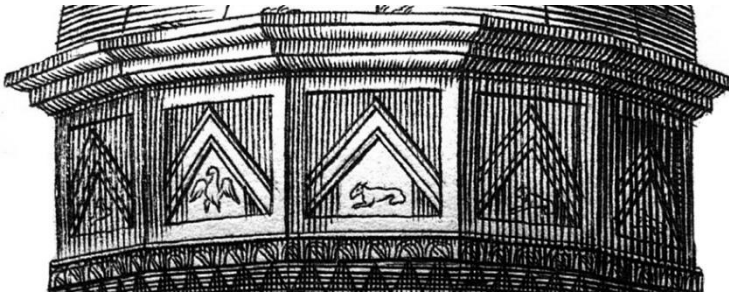
¹⁵ Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., էջ 174:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Ա. Հարությունյան, *Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուբերանի - Ա. Պողոս-Պետրոս*, էջ 43, ծնթ. 110:

մամբ պարզվում են դամբարանի կառուցման ժամանակը, ճարտարապետի անունը, նաև՝ ննջեցյալի ինքնությունը (նկ. 1ա, բ.):

Երկլեզու վիմագրի հաղորդմամբ՝ դամբարանը կառուցվել է Հայոց ՉԿԸ. (1319) թվականին, ժամանակի հայտնի վարդապետ-ճարտարապետ Շահիկի ձեռամբ, Ղմաուսի որդի Քալ Մուշայի համար¹⁸: Մեզ են հասել Շահիկ վարդապետի գործերից ևս երկուսը՝ Եղվարդի Ս. Աստվածածին կրկնահարկ եկեղեցին (1311-1321 թթ.), ինչպես նաև Արցախի Ասկերանի շրջանում՝ Խաչենագետի աջ ափին, նախկին Զինլի գյուղի կամ Խաչեն-Գորբատլիի մահմեդական դամբարանը (1314 թ.): Հիշյալ կառույցների քանդակային հարդարատարրերը հար և նման են Գրեղոյի պատկերած աշտարակի քանդակներին. մուտքի և արտաքին որմնախորշերի գմբեթարդների շթաքարային (ստալակտիտ) լուծումներ, վարդյակաշար և հյուսածո զարդագոտիներ, կենդանամարտի տեսարաններ և այլն, որոնց մենք մանրամասն կից լուսանկար-գրչանկարներով անդրադարձել ենք 2021-ին հրատարակված մեր մենագրության էջերում¹⁹ (նկ. 2-11):

Նկ. 2. Երևանի մահմեդական դամբարանի
ֆանդակազարդ թմբուկը
(փորագրանկ.՝ Ժ. Գրեղոյի, 1673 թ.)

Նկ. 3. Ճանկող արձիվ.
Եղվարդի Ս. Աստվածածին
եկեղեցի, 1311-1321 թթ. (սնկ.
Ս. Հարությունյանի, 2020 թ.)

¹⁸ Ա. Քալանթարյան, Հ. Մեֆոնյան, *Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ.* (հիմնական արդյունքները), Երևան, 2005, էջ 121-122. Բ. Քորթոջյան, «Խաչեն-Գորբատլիի դամբարանի արաբերեն արձանագրությունը», «Վարձք», 2020, թ. 14, էջ 39, ծնթ. 11. Ա. Հարությունյան, *Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուրեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս*, էջ 40-41: Մեր նախորդ աշխատության մեջ արձանագրության թվականը լուսանկարի հիմամբ ՉԿԸ. (1313) ենք կարդացել, մինչդեռ 2023 թ. դեկտեմբերի 7-ին առիթ ունեցանք անձամբ մտնելու դամբարան և տեղում ստուգելու վերձանությունը, որն իրապես ՉԿԸ. (1319) է՝ միավոր Ը-ի հորիզոնական ստեղծի փոփոխված անկանոն փորագրությամբ:

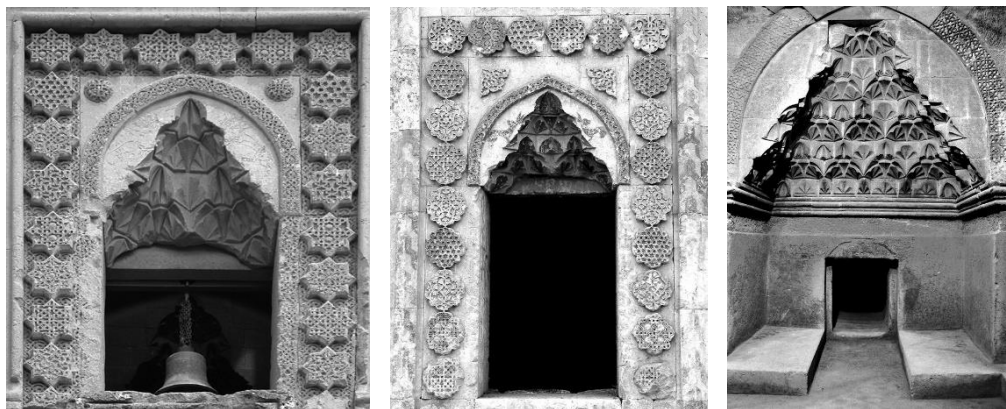
¹⁹ Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 35-50:

Նկ. 4, 5. Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կենդանաֆանդակներից, Շահիկ վարդպետ, 1311-1321 թթ. (լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2020 թ.)

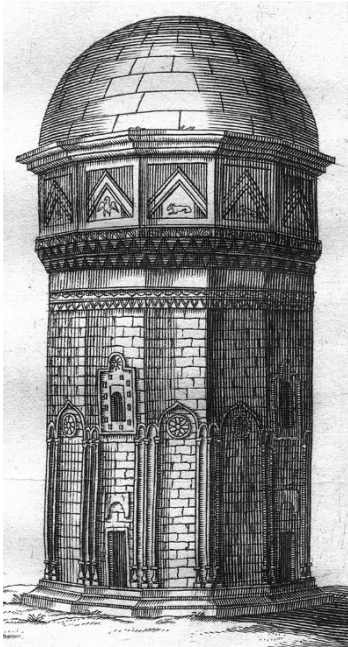

Նկ. 6-8. Խաչեն-Գորբատլիի մանմեդական դամբարանի կենդանական հարթաֆանդակներից, Շահիկ վարդպետ, 1314 թ. (լսնկ.՝ Հ. Պետրոսյանի, 2013 թ.)

Նկ. 9-11. Վարդյակաչար, հյուսածո զարդագոտիներ և շքաֆարային (ստալակտիտ) լուծումներ (9 – Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու երկրորդ հարկի շքամուտքը, լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2020 թ., 10 – Խաչեն-Գորբատլիի մանմեդական դամբարանի մուտքի արտաքին հարդարանքը, լսնկ.՝ ՀՃՈԻ հիմնադրամի արխիվ, 2009 թ., 11 – Երևանի մանմեդական դամբարանի ներքին տեսքը, լսնկ.՝ Ա. Դուլյանի, 2001 թ.)

Ստացվում է, որ մահմեդական դամբարանի պատերին կարող էին լինել ոչ միայն հայերեն վիմագրեր (հատկապես, որ վարպետն էլ հայ է), այլև կենդանական ու բուսական պատկերաքանդակներ, ուստի նկատառելով ժամանակամերձ զուգահեռները, ինչպես նաև՝ փորագրանկար-համայնապատկերում աշտարակի որոշակի տեղադրությունն ու նկարագրությունը՝ մենք վերահաստատում ենք մեր տեսակետն ու հավանական համարում, որ խնդրո առարկա աշտարակը Երևանի կենտրոնում հնագիտորեն փաստագրված մահմեդական դամբարանի վերգետնյա մասն է՝ նման Արգավանդում ավելի ուշ՝ 1413 թ. կառուցված Ամիր-Սաադի թուրքմենական դամբարանին (նկ. 12, 13):

Նկ. 12, 13. Երևանի աշտարակը (փորագրանկ.՝ Ժ. Գրեյոյի, 1673 թ.) և Արգավանդի թուրքմենական դամբարանը (լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2016 թ.)

Բ. Երևանի Երկուերեսնին համադրել Ս. Անանիա առաքյալի մատուռ-դամբարանի⁶, թե՞ Ս. Պողոս-Պետրոսի հետ

Նորքի բարձունքը դիտարկելու փոխարեն՝ Ա. Հակոբյանը համոզված է, որ Գրեյոյի փորագրանկարի դիտման ճշգրիտ տեղը «Սարի թաղում Երևանի թիւ

47 միջնակարգ դպրոցի առջևի հարթակն է»²⁰. այստեղից էլ բխեցնում է փորագրանկարում պատկերված շենք-շինությունների տեղագրություն իր տեսակետը, որի հետևանքով Երևանի կենտրոնում է տեղակայում նաև Ս. Անանիա առաքյալի մատուռ-դամբարանը՝ այն զուգադրելով փորագրանկարի եռահարկ երկու հարկաբաժնից և սյունազարդ գմբեթից բաղկացած Երկուերեսնի եկեղեցու հետ²¹ (նկ. 14, 15):

Նկ. 14, 15. Երկհարկ, գմբեթավոր Երկուերեսնի եկեղեցին (փորագրանկ.՝ Ժ. Գրեյլոյի, 1673 թ.) և Ս. Անանիա առաքյալի անապատում կառուցված Ջորավոր Ս. Աստվածածինն (1693 թ.) ու Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանը (1900 թ.) (լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Շարդենի հիշատակած առաջնորդարանի «Իրկու երիսեն» (*Ircou-yerise*), որ Գրեյլոն պատկերում է երկհարկ, գմբեթավոր եկեղեցու տեսքով, Ս. Հակոբյանը, փաստորեն, նույնացնում է Ս. Անանիա առաքյալի անապատի տեղում՝ 1693 թ. կառուցված Ջորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց՝ 1900 թ. կառուցված Ս. Անանիա առաքյալի մատուռ-դամբարանի հետ, այն դեպքում, երբ նշված գմբեթավոր մատուռը ոչ միայն թվագրություններ, այլև իր ճարտարապետական հորինվածքով ևս չի համապատասխանում Գրեյլոյի

²⁰ Ա. Յակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

²¹ Նույն տեղում, էջ 176:

պատկերածին (նկ. 4, 5): Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանն ըստ Ա. Հակոբյանի՝ մեզ է հասել միայն գմբեթի՝ 1679 թ. երկրաշարժից հետո արված նորոգմամբ («մեզ հասած գմբեթի հատուածը մեծ երկրաշարժից վնասուել է ու յետոյ վերանորոգուել»²²) և այն եռահարկ է²³, մինչդեռ Ս. Անանիայի ներկայիս մատուռ-դամբարանը երկհարկ (առաջին հարկը ստորգետնյա դամբարանն է) գմբեթավոր շինություն է՝ կառուցված ճարտարապետ Վասիլի Միրզոյանի նախագծով 1900 թ., Աֆրիկյան եղբայրների մեկենասությամբ: Այդ է փաստում մատուռի ստորգետնյա հարկում՝ արևելյան պատին ագուցված մարմարե քարի վիմագիրը, որը հրատարակվել է նախ Շահազիզի, այնուհետ՝ մեր վերձանությամբ, ըստ որի՝ «Ի 1900 ամի Փրկչին եւ ի թուին Հայոց ՌՅԽԹ... կառուցաւ մատուռնս ի վերայ դամբարանի նշխարաց ս. առաքելոյն Անանիայ, արդեամբք եւ ծախիւք ողորմած եղբարց Ափրիկեանց՝ ջերմեռանդն ծխականաց Ս. Զօրաւորի... բարեյօժար ջանիւք եւ հսկողութեամբ ճարտարապետի՝ պ(արոն) Վաս(ի)լի Զ(ուրաբի) Միրզայեանց»²⁴ (նկ. 16ա, բ):

Ի 1900 ԱՄԻ ՓՐԿՉԻՆ ԵՒ ԻԹՈՒՒՆ ՀԱՅՈՑ ՌՅԽԹ
 ՇՆՈՐՀՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՐԱՐՉԻՆ ԶՔՏԱՂ
 ՅՈՐԻՆՄԱՄԲ ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՄԱՏՈՒՆՍԱՒՎԵՐԱՅ
 ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՆԵՒԱՐԱՅ ԱՍԱՄԲԵԼՈՅ ԱՆԱՆԻԱՅ
 ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՒ ԾԱԽԻԻՔ ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՂԲԱՐՑ ԱՓՐԻԿԵԱՆՑ
 ԶԵՐՄԵՌԱՆԴՆ ԾԽԱԿԱՆԱՑ Ա. ԶՕՐԱՎՈՐԻ ԻՅԵՄԱՏԱԿ
 ՀՈԳԻՈՑ ԾՆՈՂԱՑ ԻՐԵԱՆՑ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱՍԱՄԲ
 ՀՕՐՆ ՄԿՐՏՁԻ ԵՐԿԻՊԱԾ ՄՕՐՆ ՄԱՐԻԱՄՈՒ
 ԵՒ ՎԱՂԱՐԱՌԱՄ ՔԵՌՆ ԹՍԳՈՒՂԻՆՅ ԿՈՒՄԱՆ
 ԲԱՐԵՅՈԺԱՐ ԶԱՆԻՔ ԵՒ ՀՄԿՈՂՈՒԹԵԱՄԲ
 ՃԱՐ ՏԱՐԱՊԵՏԻ ՊՎԱՍԻԼ ԶՄԻՐՉԱՅԵԱՆՑ:

Նկ. 16ա, բ. Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանի շինարարական վիմագիրը, 1900 թ. (լսնկ. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2020 թ.)

²² Նույն տեղում, էջ 178:
²³ Նույն տեղում, էջ 177:
²⁴ Ա. Հարությունյան, *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին*, էջ 182, սյուն. 11:

Գմբեթավոր մատուռ-դամբարանը տրամաբանորեն խորհրդանշել է անապատում սրբի գերեզմանին երբեմնի կանգուն եկեղեցին: Մենք չենք բացառում այդ եկեղեցու դամբարանային հարկի արևելյան մուտքի գոյությունը և այդ մասին նշել ենք մեր մենագրություն մեջ²⁵, սակայն ակնհայտ է, որ այն հայտարարությունը, թե Գրելոյի 1673 թ. փորագրանկարում պատկերված Երկուերեսնի եկեղեցին նույնանում է 1693 թ. կառուցված Զորավոր Ս. Աստվածածնի կամ առավել ևս 1900 թ. կառուցված Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանի հետ, և անվանաձևն ինքնին վերաբերում է հիշյալ երկու կառույցների հանդիպակաց երկու մուտքերին²⁶, վերոբերյալ փաստերով բնավ չի հիմնավորվում:

Այն, որ Ս. Անանիա առաքյալի անապատը քաղաքի բուն կենտրոնից դուրս էր և գտնվում էր հյուսիսային այգիների մեջ, վկայում է դեռևս պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին. «Կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի շինեալ ի վերայ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, որ էր ի հիւսիսային կողմանէ քաղաքին Երևանայ, ի մէջ այգեստանացն...»²⁷: Բացի այդ, այն ոչ թե վանք, այլ անապատ էր՝ մենակյացների, վանականների կեցավայր, որտեղ առաջնորդարան կամ եպիսկոպոսարան լինել տրամաբանորեն չէր կարող: Ավելին, ներկայիս Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է Շարդենի այցից երկու տասնամյակ անց, 1679 թ. երկրաշարժից հետո՝ 1693 թ., խոշա-վաճառական Փանոսի միջոցներով: Այդ է վկայում եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ (նախասրահի մեջ), մուտքի աջակողմում պահպանված ընդարձակ վիմագիրը, համաձայն որի՝ Նահապետ Եղեսացի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (1691-1705) օրոք՝ 1693-ին կառուցվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ մեկենասությունը խոշա Փանոսի, որը նաև «զանկակատնօք սա զարդարի, Սբ անապատս Անանեայի»²⁸, այսինքն՝ եկեղեցու հետ միաժամանակ կառուցվել է նաև արևմտյան պատին կից կամարակապ գավիթ-սրահը՝ կենտրոնում սյունազարդ զանգակատնով (ինչը բնորոշ էր նաև ժամանակամերձ այլ եկեղեցիներին՝ Մուղ-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 131:

²⁶ Երկուերեսնի անվան բացատրության հարցում մեզ լիովին համոզիչ է թվում (և կարծում ենք դրա իրավունքն ունենալ) Ռ. Հարությունյանի առաջադրած տարբերակը՝ «երկու երեցի»՝ Ս. Պողոսի և Ս. Պետրոսի, երբ փոխազդեցական հնչյունափոխության տարմանությամբ Երկուերեցնի-ի ց բաղաձայնը հաջորդող ն-ի ազդեցությամբ վերածվել է ս-ի՝ Երկուերեսնի (հմմտ. Ռ. Հարությունյան, *Հին Երևանի ճարտարապետական առեղծվածների պարզաբանումը*, Երևան, 2007, էջ 38):

²⁷ Առաքել Դավրիժեցի, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 245:

²⁸ Կ. Ղաֆադարյան, *Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները*, էջ 165-166, արձ. 81 (6), հմմտ. Ա. Հարությունյան, *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին*, էջ 168, արձ. 1:

նիի Ս. Գևորգ, Վաղարշապատի Ս. Շողակաթ, Նորագավիթի Ս. Գևորգ և այլն), իսկ կապը սրբի դամբարանի հետ եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային կողմից էր, որտեղ այսօր էլ պահպանվել է մուտքի կամարակապ խորշը: Վիմագրում ուշագրավը նաև Ս. Անանիա առաքյալի անապատի հիշատակումն է, որն ինքնին պարզում է եկեղեցուն՝ երկրաշարժից խոնարհված անապատի հուշարձանախմբի տեղում կառուցված լինելը: Հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք անապատի կազմում, բացի սրբի դամբարանի վրա կառուցված եկեղեցուց, եղել է նաև մեկ ուրիշը, քիչ հավանական է, բայց այն, որ անապատն իր եկեղեցին է ունեցել, որն էլ խոնարհվել է 1679 թ. երկրաշարժից՝ իր փլատակների տակ թողնելով նաև Գեղարդավանքից ուխտի եկած վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսին, վկայում է գրիչ Գրիգոր Երևանցուն՝ 1687-1689 թթ. էջմիածնում և Նորագավիթում ընդօրինակած Հայսմավուրքի (ՄՄ 1512) հիշատակարանը (հեղինակ՝ Սուքրիաս քհն. Գառնեցի). «Ի թուրքերութեան Հայոց ՌձԻԸ. (1679), յունիս ամսոյ Գ. (4), յաւուր շորեքշաբաթի... հնչեաց երկիր եւ դղրդեցաւ արարածք... եւ յաւուրս շարժման Ստեփաննոս րաբունին էր ի մայրաքաղաքս Երևան, ի յԱնապատն սուրբ... յայնժամ շարժեաց եւ քակտեցաւ եկեղեցին, էառ զտակ՝ զեպիսկոպոսն զՍտեփաննոս եւ քաջ հռետորն...»²⁹: Հետագայում այս դրվագը հիշատակում է նաև Ս. էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը՝ նշելով, որ Գեղարդավանքի վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը վախճանվել է 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժից. «ընդ փլատակաւ եկեղեցւոյն անապատին Անանիա առաքելոյ յԵրևան»³⁰:

Վերոնշյալ եկեղեցիների նույնացման իր տեսակետը հիմնավորելու համար Ա. Հակոբյանը փորձում է նաև ձեռագրագիտական փաստեր բերել, բայց՝ ապարդյուն: Այսպես, Երևանում 1626 թ. ընդօրինակված «Վարք սրբոց» ձեռագիր ժողովածուի (ՄՄ 6322) գրչության հիշատակարանում, ինչպես բազմաթիվ այլ օրինակներում, այս դեպքում ևս վկայված են քաղաքի սուրբ ու հովանավոր եկեղեցիների անունները: Նախորդ հետազոտողների և մեր կողմից ավելի վաղ ընթերցվել են Երկուերեսնի, Ս. Անանիա և Ս. Կաթողիկե անունները³¹, սակայն հիշատակարանի՝ բարձրորակ լուսանկարով վերընթերցումն այլ անուն է պար-

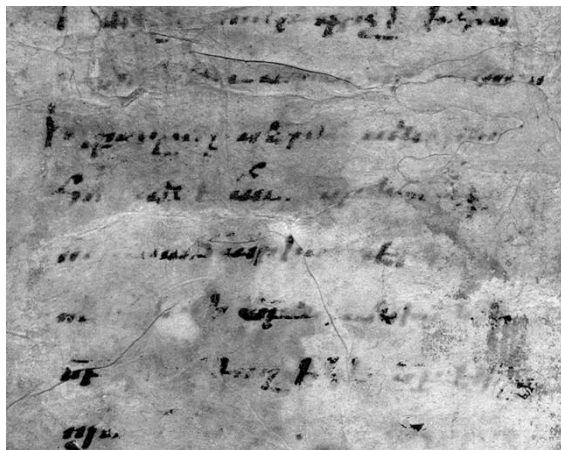
²⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե, կազմեց՝ Օ. Եգանես, Երևան, 2009, պլուն 155-156:

³⁰ Շահխաթունեանց Յովհաննէս եպս., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. էջմիածին, 2014, էջ 404:

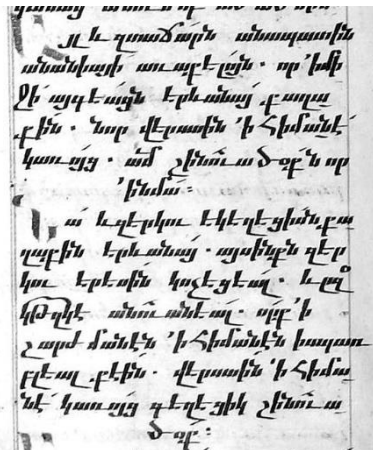
³¹ Ժէ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Բ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 220-221, 6իշ. 331/գ, Ա. Հարությունյան, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, էջ 104, նույնի՝ Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս, էջ 72:

զում. «...ի քաղաքս Եր[եւ]ան, [ը]ն[դ] հո[վ]ան[ե]աւ սբ եւ [մա]քու[ր] տաճա-
րիս Եր[կ]ու[ե]ր[ե]սի Սբ Ն[շ]անիս [եւ] ի Սբ [Կա]թողիկէ սբ եկեղեցոյս...»³²
(նկ. 17):

Նկ. 17. Հատված ՄՄ 6322 ձեռագրի
գրչության հիշատակարանից,
1626 թ. (245բ)

Նկ. 18. Հատված ՄՄ 1534 ձեռագրի
գրչության հիշատակարանից,
1695 թ. (61ա)

Ա. Հակոբյանի այն բնորոշումը, թե «բաւականին պարզ բնագիրն արտագ-
րելիս» մենք ստորակետեր ենք դրել և մեկի փոխարեն երեք եկեղեցու անուն
կարդացել³³, բնավ տեղին չէ: Հիշատակարանի՝ մեծապես եղծված և դժվարըն-
թեռնելի հատվածի վերընթերցումն իրականում պարզում է ոչ թե մեկ կամ երեք,
այլ երկու եկեղեցու անուն, որ են՝ Երկուերեսնի Ս. Նշանն ու Ս. Կաթողիկեն, իսկ
այն, որ Երկուերեսնին նաև Ս. Նշան է կոչվել, վկայում է Ֆրանսիայի ազգային
գրադարանի Մաշտոց ձեռագրի (Փրզ. 59/26A) 1537 թ. հիշատակարանը: Հ.
Ղևոնդ Ալիշանն այս անվանաձևը բացատրում է եկեղեցուն՝ Ս. Խաչին նվիրված
լինելու. «կամ պահեալ ի նմին համանուն խաչի»³⁴: Այս վերջին տարբերակը մեզ
առավել հավանական է թվում և մենք դրան անդրադարձել ենք ավելի վաղ³⁵:

Իսկ ի՞նչ կասի Ա. Հակոբյանը գրիչ Գրիգոր Երևանցուն՝ 1695 թ. էջմիածնում
ընդօրինակած Հայսմավուրքի հիշատակարանի առիթով, որտեղ առանձնակի
վկայված են երկրաշարժից հետո՝ նահապետ Եղեսացի կաթողիկոսի օրոք ի հի-

³² ՄՄ 6322, 245բ:

³³ Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., էջ 181:

³⁴ Ղ. Ալիշան, Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 311:

³⁵ Ա. Հարությունյան, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս,
էջ 68-70:

մանց կառուցված Երևանի երեք գլխավոր եկեղեցիները՝ Ս. Անանիա առաքյալի անապատի եկեղեցին, որը գտնվում է քաղաքի այգիներում (Զորավոր Ս. Աստվածածինը), ինչպես նաև բուն քաղաքի երկու եկեղեցիները՝ Երկուերեսնին և Կաթողիկեն. «Այլ եւ գտաճարն անապատին Անանիայի առաքելոյն, որ ի միջի այգեացն Երեւանայ քաղաքին, նոր վերստին ի հիմանէ կառոյց ամենայն շինուածօքն, որ ի նմա: Նաեւ զերկու եկեղեցին քաղաքին Երեւանայ, այսինքն՝ զԵրկուերեսնին կոչեցեալ եւ զԿաթողիկէ անուանեալ, որք ի շարժմանէն ի հիմանէն իսպառ բլեալք էին, վերստին ի հիմանէ կառոյց գեղեցիկ շինուածօք»³⁶ (նկ. 18): Հիշատակարանն ուղղակիորեն պարզում է այդանուն եկեղեցիների՝ միմյանցից տարբեր կառուցյուններ լինելը, հետևաբար նաև բացառում Երկուերեսնիի նույնացումը Զորավոր Ս. Աստվածածնի կամ նրա դիմաց գտնվող Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանի հետ³⁷: Գրավոր սկզբնաղբյուրներով դեռ մեզանից առաջ եր. Շահազիզն ու Կ. Ղաֆաղարյանն արդեն փաստել են³⁸, որ երկրաշարժից հետո մի խումբ խոշա-վաճառականների ու մելիքների մեկենասությամբ 1690-ականների սկզբներին ճարտարապետական նոր ոճով, այն է՝ եռանավ բազիլիկ հորինվածքով վեր խոյացան Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի եկեղեցին (Զորավոր Ս. Աստվածածինը), Կաթողիկեի փոքր գմբեթավորն ընդգրկող Ս. Աստվածածինը և Ս. Պողոս-Պետրոսը (Երկուերեսնին): Սրանով մեր քննությունը թերևս կարելի էր սահմանափակել, սակայն հարկ ենք համարում անդրադառնալ Ա. Հակոբյանի այլ վարկածներին ևս:

³⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. ե., սյուն 394-395, հմմտ. Ա. Հարությունյան, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս, էջ 63:

³⁷ Այս տեսանկյունից տեղին չէ նաև «Զորավոր» Ավետարանի հետ համադրումն առ այն, թե ձեռագիրն ըստ հետագայի հիշատակարանների՝ նվիրաբերվել է Երևանի՝ մականվամբ Երկուերեսնի կոչվող եկեղեցուն, հետևաբար նաև հենց այդտեղ էլ մնացել ու իր անունով է կնքել Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն (Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., 179-180): Ավետարանին նվիրված մեր աշխատության մեջ նշել ենք, որ ձեռագիրը մշտապես տեղից տեղ է փոխադրվել (ինչպես շատ այլ ձեռագրեր), նաև՝ «Զորավոր» է կոչվել միայն երկրաշարժից հետո՝ 1693-ին կառուցված Ս. Աստվածածինը, այն էլ՝ մարաղացիների կողմից, որոնք էլ հաջողել են Ավետարանը «ղեգեղումներից» փրկել ու ի պահ տալ իրենց բնակության վայրին մոտ գտնվող Ս. Աստվածածին եկեղեցում (Ա. Հարությունյան, Ա. Սիմոնյան, Զորավոր Ավետարանը, Երևան, 2016, էջ 15-16):

³⁸ Տե՛ս ծնթ. 1-ում նշված համապատասխան աշխատությունները:

**Գ. Մինչեկրաշարժյան Երկուերեսնի
(Ս. Պողոս-Պետրոս) եկեղեցու ճարտարապետական
հորինվածքն ու որմնանկարների թվագրման խնդիրը**

Ժամանակագիր Գրիգոր Դարանաղցին տեղեկություններ է հաղորդում 1638 թ. թուրք-պարսկական ընդհարումների ժամանակ սուլթան Մուրադի գլխավորած բանակի գործած վայրագությունների շարքում նաև Եղվարդի վանքը հրկիզելու մասին. «որ զարմանալի շէնք ունէր, որ Երեւանու Երկերեսին կու նմանէր»³⁹: Նկատառելով Գրեղոյի փորագրանկարում պատկերված Երկուերեսնի եկեղեցու արտաքին ակնհայտ նմանությունները Եղվարդի երկհարկ եկեղեցու հետ, նաև այն, որ Եղվարդի նշված եկեղեցին կառուցել է Շահիկը, որը նաև հեղինակն է Երևանի կենտրոնում՝ Երկուերեսնիից ոչ հեռու փաստագրված մահմեդական դամբարանի, չենք բացառում, որ Երկուերեսնին ևս Շահիկի ձեռակերտն է՝ կառուցված ԺԴ դարի առաջին քառորդին, վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավագ խորանի մնացորդների վրա: Այդ են վկայում 1931 թ. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման ժամանակ ի հայտ եկած ոչ միայն ավելի մեծ չափերի եկեղեցու հիմնաշարերը, այլև ավագ խորանին կից որմերին փաստագրված որմնանկարների շերտերը: Հենց այդ նկատառելով ենք արձանագրել, որ շարդենյան համայնապատկերի Երկուերեսնի – Ս. Պողոս-Պետրոսի որոշ հատվածներ, մասնավորապես՝ ավագ խորանն ու կից որմնամուկթերը «պահպանված են եղել դեռևս վաղմիջնադարյան կառուցից, որոնք վերօգտագործվել են նույն տեղում կառուցված ԺԴ. և ԺԵ. դարերի եկեղեցիների շարվածքում»⁴⁰: Մենք չգիտենք, թե Ա. Հակոբյանն ի՞նչ հիմամբ է պնդում, թե որմնանկարներն ունեին մեծ մակերես և «ոչ մի կերպ չէին կարող տեղաւորուել դամբարան-մատուռի պատերի սահմանափակ մակերեսի վրայ»⁴¹: Վերստին պիտի ասենք, որ ստորին շերտի որմնանկար-ծաղկագոտիները, որոնց պատառիկները ցուցադրվում են Երևան քաղաքի պատմության թանգարանում և Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, մասնագետների կողմից թվագրվել են Զ-Է. դարերով⁴² և սա ևս չի հակասում մեր առաջադրած հիմնավորումներին, քանի որ վաղմիջնադարյան խարխուլ եկեղեցին կարող էր վերակառուցվել բոլորովին նոր ոճով՝ հիմ-

³⁹ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վրդ. Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, հրատ.՝ Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 579:

⁴⁰ Ա. Հարությունյան, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս, էջ 34:

⁴¹ Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., էջ 182:

⁴² Л. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, էջ 8:

քում պահպանելով ավագ խորանի ծաղկանկարակիր հատվածները, որոնց վրա էլ հետագայում արվել են վերագիր շերտերը:

Գ. Զալ խանի մզկիթը Դիվ սուլթանի մզկիթի տեղում էր

Գրելոյի երևանյան փորագրանկարում հստակ տեսանելի Դիվ (Դիֆ) սուլթանի մզկիթը հեռու չէր երկուերեսնի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցուց: Այն եկեղեցու մոտ է տեղորոշվում նաև Շարդենի նկարագրությամբ, ըստ որի՝ «եպիսկոպոսարանի մոտ կա մի հին, սրբատաշ քարերով կառուցված աշտարակ..., առջևում մի մեծ շուկա է, անմիջապես նրա հարևանությամբ՝ աղյուսաշեն մի հին մզկիթ (զուգահեռ երկու մինարեններով – Ա. Հ.), որն այժմ ավերակ վիճակում է: Այն կոչվում է հիմնադրի անունով Դեոֆ սուլթանի («Deuf-sultan», այսինքն՝ Դիֆ-սուլթան – Ա. Հ.) մզկիթ⁴³: Ճանապարհորդի նկարագրած մզկիթը, որը Հակոբ Փափազյանի բնորոշմամբ կառուցված է եղել Ռուսլու ցեղի ամիրաններից Դիվ սուլթանի կողմից⁴⁴, ակնհայտորեն ավերվել է 1679-ի երկրաշարժից, որի տեղում միայն 1687-ին կառուցվել է Զալ խանի մզկիթը, որն էլ գոյատևել է մինչև 1950-ականները, երբ տեղում ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի նախագծով կառուցվել է նկարիչների միության շենք⁴⁵:

Փորագրանկարում հենց վերոնշյալ կառույցների հանդիպակաց կողմում է տեղակայված խնդրո առարկա աշտարակը, որն, ինչպես վերը նշեցինք, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ 2001 թ. հնագիտորեն փաստագրված ստորգետնյա մահմեդական դամբարանի վերգետնյա մասը (հիմնավորվում է ճարտարապետական, քանդակային, վիմագրական և այլ զուգահեռներով): Ա. Հակոբյանն այստեղ ևս հակադրություն է տեսնում, քանի որ նշված կառույցները հակված է դիտելու Սարի թաղի «Թիվ 47 միջնակարգ դպրոցի առջևի հարթակից», և որ այդ կառույցների «միջև մինչև մի քանի հարիւր քայլ հեռավորություն է եղել»⁴⁶: Չմոռանանք, որ փորագրանկար-համայնապատկերը մասշտաբային քարտեզ չէր, այն ուրվագծում է շենքերի, այգիների, հրապարակների՝ իրար նկատմամբ դասավորությունը, և ոչ ավելին: Սա հաշվի առնելով անգամ պիտի փաստել, որ Գրելոյի

⁴³ *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, tome deuxième, էջ 163-164. հմմտ. *Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг.*, էջ 242-243:

⁴⁴ Հ. Փափազյան, «Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դար)», ԼՀԳ, 1973, № 6, էջ 26 (տե՛ս նաև վերահրատարակությունը՝ *Հոդվածներ*, հ. Բ., կազմեց՝ Ք. Կոստիկյան, Երևան, 2020, էջ 8):

⁴⁵ Ա. Հարությունյան, *Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս*, էջ 56:

⁴⁶ Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., 183:

պատկերածը լիովին համադրվում է Երևանի Աբովյան փողոցի ներկայիս Շառլ Ազնավուրի հրապարակի հարակից շինությունների հետ: Ինչևէ, Ա. Հակոբյանն «անյաջող» ու «թեթևօրէն» է որակում մեր համադրությունները, անբավարար համարում մեր զուգահեռներն ու ակնհայտորեն անտեսում աղբյուրագիտական հենքը՝ վիճագրական ու ձեռագրական բազմաթիվ վկայությունները: Եվ սա այն դեպքում, երբ իր հրապարակման առանցքային դրույթները, այն է՝ Ս. Անանիա առաքյալի մատուռ-դամբարանը համադրել Երկուերեսնի եկեղեցու հետ, իսկ աշտարակը համարել ջրի պահեստարան, որևէ կերպ չեն հիմնավորվում իր իսկ «վարկածային» տեսությունը: Ըստ այդմ՝ ընթերցողին հնարավոր շփոթից զերծ պահելու համար մենք ստիպված եղանք պատասխանել այդ հրապարակմանը՝ հուսալով, որ վերոբերյալ զուգահեռներն ու աղբյուրագիտական նյութը մտորելու տեղիք կտան մեր ավագ գործընկերոջը վերանայելու իր վարկածներն ու ենթադրությունները:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները..... 5

ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆ

Դավիթ-Դանիելյան պալաթարը և Լազարյանները..... 34

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ ԹԵՐԶՅԱՆ

Գևորգ Կաղի ժամանակաշրջանի ճշգրտման փորձ..... 54

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

«Խառնվածք» հասկացությունից միջնադարյան ընկալումները..... 61

«ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ՝ ԲԱԶՄԱՇՆՈՐՀ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻՑ (2023 թ. հունիսի 21-23)

ԶԱՔԱՐԻԱ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

Հայոց եկեղեցու անդամագրությունն ըստ
«Արևորդիների դարձի մասին» Ս. Ներսես Շնորհալու թղթի..... 83

ԷՌԵԱ ՄԱՆԵԱ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Ներսես Դ Կլայեցի կաթողիկոսի «Շնորհալի»
պատվանվան մասին..... 97

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Ներսես Շնորհալին խրատական բանաստեղծության հիմնադիր..... 116

ԼԱԼԻԿ ԽԱԶՍՏՐՅԱՆ

Պատկերավոր համեմատությունների ձևակազմական
կաղապարները Ներսես Շնորհալու «Ողբ եղեսիոյ» պոեմում..... 127

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Ներսես Շնորհալի և Կոմիտաս վարդապետ..... 139

ՄՀԵՐ ՆԱՎՈՅԱՆ

Հայկական վերածննդի երաժշտաբանաստեղծական արվեստի որոշ
բնութագրիչներ՝ Ս. Ներսես Շնորհալու ժառանգության մեջ..... 156

ՀԱՍՄԻԿ ԻՐԻՑՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու նորահայտ բնագիրը ՄՄ 3839 ձեռագրում (անգլ.)..... 166

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԵՅԵԳԵՀՆԱՍԻՄ ՖԱԹԵՄԻ, ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Մատենադարանի այլալեզու ֆոնդի շորս միավորի նկարագրություն (անգլ.)..... 179

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Երկու հնատիպ հմայիլների ուսումնասիրության հետքերով..... 195

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԷՍԹԵՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող տեսիլ-հարցումը (համեմատական բնագիր)..... 212

ԱՐԵՎԻԿ ԱՐԱԲՅԱՆ

Առաքել Սյունեցու «Ղազարու յարութեան» և «Մեծատան եւ Ղազարու» անտիպ տաղերը..... 251

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Զափաթիա Ծայրագոյն վարդապետ Բաղումեան, Կիրակոս Երզնկացու՝ Սուրբ Եւագր Պոնտացու երկերի լուծմունքները, խմբագիր՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, Մատենադարան, 2022..... 260

ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l' Arménie Ancienne et Médiévale («Ազատ արվեստները և գիտությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում»), sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022..... 270

ԲԱՆԱՎԵՃ

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Դարձյալ հին Երևանի աշտարակի և երկուերեսնի եկեղեցու պարզաբանման շուրջ..... 280

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ..... 296

CONTENTS

HISTORY

KAREN MATEVOSIAN

The Teachers and Students of Gladzor University.....5

HRANT OHANYAN

The Role of the Lazaryans in the Davit-Daniel Conflict.....34

PHILOLOGY

GAYANE TERZIAN

An Attempt at Dating the Life of Gevorg Kagh.....54

NATURAL SCIENCES

KARINE MOSIKYAN

Medieval Conceptions of Temperament.....61

PROCEEDINGS OF THE 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE “NERSĒS SHNORHALI THE GRACIOUS PATRIARCH” (June 21-23, 2023)

PROTO-ARCHIMANDRITE ZACHARIA BAGHUMYAN

Membership in the Armenian Church According to St. Nersēs
Gracious’ Letter “On The Conversion of the Sons of the Sun”.....83

ERNA MANEA SHIRINIAN

About the Title “Graceful” of Catholicos
Nersēs IV Klayets’i.....97

VANO EGHIAZARYAN

Nersēs Shnorhali as the Founder of the Genre
of Didactic Poetry.....116

LALIK KHACHATRYAN

Formal Models of Figurative Comparisons
in the Poem “Elegy on the Capture of Edessa”
by Nersēs Shnorhali.....127

LUSINE SAHAKYAN

Nersēs Shnorhali And Komitas Vardapet.....139

MHER NAVOYAN

Some Characteristics of the Musical and Poetic Art
of the Armenian Renaissance in the Heritage
of St. Nerses Shnorhali 156

HASMIK IRITSYAN

A Newly Discovered Work of Nersēs Shnorhali
in Ms M3839 166

BIBLIOGRAPHY**SAYEDEHNASIM FATEMI, HAYKAZ GEVORGYAN**

Description of Four Units of Matenadaran's Foreign Language Fund 179

SATENIK GRIGORYAN

On Two 18th C. Scroll Amulets 195

PUBLICATIONS**ESTER PETROSYAN**

The Revelation Attributed to Gregory the Illuminator 212

AREVIK ARABYAN

Arak‘el Siwnets‘i and his Unpublished Verses
“The Resurrection of Lazarus” and “The Rich Man and Lazarus” 251

BOOK REVIEWS**ARUSYAK TAMRAZYAN**

Proto-Archimandrite Zacharia Baghumyan, *Kirakos Erznkais‘i’s
Commentaries on Saint Evagrius Ponticus’ Works*, Yerevan, 2022 260

ARMINE MELKONYAN

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l’Arménie Ancienne et Médiévale,
Sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022 270

DISCUSSION**ARSEN HARUTYUNYAN**

Once More on the Interpretation of Old Yerevan’s Tower
and Church Yerkueresni (St. Paul and Peter) 280

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

КАРЕН МАТЕВОСЯН

Преподаватели и учащиеся Гладзорского университета 5

ГРАНТ ОГАНЯН

Противостояние Давид-Даниэл и Лазаревы 34

ФИЛОЛОГИЯ

ГАЯНЕ ТЕРЗЯН

Опыт уточнения времени жизни Геворга Кага 54

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

КАРИНЕ МОСИКЯН

Средневековые представления о темпераменте 61

**ИЗ МАТЕРИАЛОВ 6-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
“БЛАГОДАТНЫЙ ПАТРИАРХ НЕРСЕС ШНОРАЛИ”
(21-23 июня, 2023 г.)**

ПРОТОАРХИМАНДРИТ, ЗАХАРИЯ БАГУМЯН

Принятие в лоно армянской церкви согласно посланию Св. Нерсеса Благодатного «Об обращении Сынов Солнца» 83

ЭРНА МАНЕА ШИРИНЯН

О титуле «Шнорали» католикоса Нерсеса IV Клаеци 97

ВАНО ЕГИАЗАРЯН

Нерсес Благодатный – основоположник жанра поучительных стихотворений 116

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН

Формальные модели образных сравнений в поэме «Элегия на взятие Эдессы» Нерсеса Шнорали 127

ЛУСИНЕ СААКЯН

Нерсес Шнорали и Комитас Архимандрит 139

МГЕР НАВОЯН

Некоторые характеристики музыкально-поэтического искусства армянского Возрождения в наследии Св. Нерсеса Шнорали.....156

АСМИК ИРИЦЯН

Новонайденный текст Нерсеса Шнорали в рукописи № 3839 из собрания Матенадарана.....166

БИБЛИОГРАФИЯ**ФАТЕМИ СЕЙЕДЕХНАСИМ, АЙКАЗ ГЕВОРГЯН**

Описание четырех единиц иноязычного фонда Матенадарана.....179

САТЕНИК ГРИГОРЯН

О двух старопечатных свитках-оберегах XVIII в.....195

ПУБЛИКАЦИИ**ЭСТЕР ПЕТРОСЯН**

Откровение, приписываемое Григорию Просветителю.....212

АРЕВИК АРАБЯН

Неизданные стихи “О воскрешении Лазаря” и “О богаче и Лазаре” Аракела Сюнеци.....251

РЕЦЕНЗИИ**АРУСЯК ТАМРАЗЯН**

Протоархимандрит Захария Багумян, *Толкование Киракоса Ерзнкаци на сочинения Евагрия Понтийского*, Ереван, 2022.....260

АРМИНЕ МЕЛКОНЯН

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l'Arménie Ancienne et Médiévale, Sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022.....270

ДИСКУССИЯ**АРСЕН АРУТЮНЯН**

Вновь об интерпретации башни и церкви Еркуересни (Св. Павла и Петра) старого Еревана.....280

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 36

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 36

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 36

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ *Ձեռ. եղմ. 365՝ Եսայի Նչեցին Գլաձորի համալսարանի
ուսուցիչների և սաների հետ*

Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 19

տպամանակ՝ 150

Մատենադարան

Մետրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/